

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ.

ПРОПАЩИЙ ЧАС

Українці під Московським
==== царством ====

(1654 — 1876)

З передмовою
МИХАЙЛА ПАВЛИНА.

Л Ї В І В — 1909.

З друкарні Івана Айхельбергера і Сп. Львів, Ринок ч. 10.
Дім „Просвіти“.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ.

ПРОПАЩИЙ ЧАС

Українці під Московським

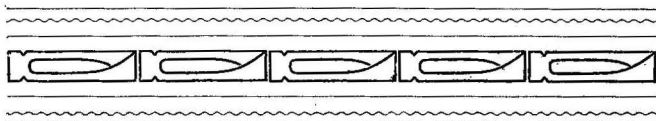
==== царством ====

(1654 — 1876)

З передмовою
михайла павлика.

Л Ї В І В — 1909.

З друкарні Івана Айхельбергера і Сп. Львів, Ринок ч. 10.
Дім „Просвіти“.

Передмова.

Стаття Драгоманова, котру пускаємо отсе окремим виданням¹⁾, се лише вступ до розвідки його під тим-же заголовком, у якій мало бути показано докладно, чому то він уважав пробуток України під Москвою-Росією за пропачий для неї час.

Розвідка мала складатися, очевидячки, з цілого ряду дослідів усіх царин життя України, в момент її прилуки до Москви, — показати всі добрі й лихі зерна того життя, а далі — занидіння добрих зерен або й затоптання їх копитами московсько-російських орд, а розростання злого — давного й нового, посіяного тими-ж ордами й виплеканого під їх захистом. Остатний дослід мав бути посвячений, очевидячки, найдорожчому духовому доробкови України —

¹⁾ Від слів „Чому не промінати.“ вона вже оповіщена мною в I частині переписки Драгоманова, надрукованій 1896-7 рр. в „Житю і Слові“, та 1901 р. окремою відбиткою в „Науковій Бібліотеці Укр. Вид. Спілки“ (ст. 100—118).

її вустній словесности та письменству, — забороненому звисним маєвим указом 1876 р. В самім кінці розвідки мусів бути поданий загальний висновок і вказаний Україні вихід із її пропашости під Росією.

Льогічний вихід міг бути тут лиш один — від-рив України від Росії.

До сего виходу Драгоманів і хилився в перші роки своєї еміграції, чуючи за собою й реальний ґрунт до того — революційний настрій серед певної частини тих земляків у Росії, котрі й поручили були йому ведення української політики за границею, — настрій, викликаний головно згаданим указом, котрий, своєю чергою, виданий був для „пресѣчення“ „сепаратизму“ російських Українців.

Свою прихильність до насильного заведення самостійної української держави Драгоманів виявив тоді прилюдно — в полемічній статі з редакцією львівської народовецької „Правди“, п. з. „Опізнаймося“, писаній, — знаю се, — в другій половині 1876 р., та надрукованій аж у січнію 1877 р., в нашому радикальному „Друзь“ (бо в „Правді“ не хотів її надрукувати тодішний редактор її Володимир Барвінський).

„Перед патріотами нашими, — писав Драгоманів, — дві дороги, — або прямо вирватись у купі з своїм народом з під держави російської, також австрійської і угорської: і я нічого не скажу проти тих, хто не язиком, і не в чотирьох стінах, а ділом почне до того йти, — або користуватись усяким прогресивним ступнем тих держав і тих громад, з котрими наш народ звязаний, особливо усякими інституціями і напрямками демократичними. Ш. ре-

дакція „Правди“ не раз жахалась „сепаратизму“, і „нелюдяности“ проти котрих я, — адвокат російського правительства (так називала Драгоманова редакція „Правди“!) — ех ргіпсірію нічого ніколи не говорив і т. д. („Другъ“, 1877, ч. 1, з 8. н. ст. Січня.¹⁾

В такім, очевидячки, революційно-сепаратистичнім настрою, Драгоманів і задумав був свою розвідку, — що доказує зрештою, й самий заголовок її.

Велику трудність написання своєї розвідки, — котра могла була мати величезну вагу не лише для історії України, з 1654 р., але й для дальшого її розвою, — Драгоманів був би певно поборов, маючи задля сего в собі всі вимоги, не виключаючи й вимогів совісти, — бо в принципі він ніколи не був противний самостійній українській державі. Але перед ним, — котрий, кажучи до речі, усе вважав себе неспосібним до практичної політики, особливо революційної, та ще й начальної української, що вимагала гетьманського генія, — мусіли встати вже в часі писання його розвідки далеко більші труднощі політичної самостійности України, а то: недостатність, до такої важкої справи, самого революційного настрою, — навіть далеко дужчого, сталіщого, ніж се було в тогочасних наших земляків, — сила держави російської, як і австро-угорської, та недостача прихильної політичній самостійности України сили якоїсь инчої великої європейської держави.

Ось, певно, й причина тому, що Драгоманів увірвав свою розвідку, написавши й надрукувавши лише згаданий вступ до неї та частину, — здається більшу, — I-ої глави п. з. „Вольности Війська

¹⁾ Виписку даю не правописю „Друга“ — етімологічною — якою Драгоманів і не писав названої статі.

Запорожського“, (про соціально - економічний лад у Запорожській Січі й належній до неї країні), тай те не пустив у світ, так що лишило ся всего кілька відбиток.¹⁾ Скиба заорана була за глибоко тай за довго, аби можна було її поправити тай повернути в супротивний бік, зазначений у поданій вище виписці зо статі Драгоманова „Опізнаймо ся“, і через те він ту скибу й кинув.

Але-ж, як раз те, що й такий завзятий, сталий тай могутій орач української ниви, під Росією, по-ровень тай по напрямку з кращими російськими орачами, зневірився був здорово в єдиноспасенности такої роботи, — доказує найяскіще, що справа належности України до Росії, в усякім разі, не рішена

¹⁾ Коли саме почала писати ся розвідка — трудно встановити, але надрукований початок її найдалі 1878 р. і те ще перед оповіщенням, або й написанням докладної програми: „Громади“ — вже анархістично-федераційної, що правда, ширшої й далівидної, так кажучи — у глиб, — програми, котра зрештою, після впадку періодичної „Громади“ з С. Подолінським у 1881 р., та рівночасною появою „Вольнаго Слова“, замінилася зовсім напрямом політичного перестрою Росії й Австро-Угорщини на вільні конституційні, федераційні держави, в яких могла би вміститися й вільна, в такім розумінню, Україна. Доказує се папір відбиток початку розвідки, — грубий, бібулястичний, — на яким надруковані, 1877 р., „Лихі льуде“ та „Народні школи на Україні“. а 1878 р. I. і II. томи „Громади“. Перед тим ані пізніше сего паперу не вжито ні в однім женеvськім виданню Драгоманова. Стаття мала бути надрукована, певно, в однім із перших двох томів „Громади“, і то зразу на 2-ім місці, від ст. 87 (від сеї сторони до 144-ої й значена одна відбитка надрукованого), а потім таки на 1-ім місці, бо сторони инчої відбитки надрукованого значені 1—59, при чім, однак, внизу двох остатніх аркушів обох відбиток надруковано цифри 8 і 9 — доказ, що нумерація 87—144 була первісна. Зразу гадав, бачу, Драгоманів помістити розвідку в I. т. „Громади“, після програми; а потім, у початку II. т. Вступ до розвідки займає ст. 1—29 або 87—113; „Вольности Війська Запорожського“ ст. 30—56 або 114—144.

без апеляції, і вривок його розвідки, се видний знак на роздорозжж української політики — знак, перед котрим повинні стати тай задуматися глибоко власне ті земляки, що ще прихильні державній звязи України з Росією.

Зайва річ, гадаю, й згадувати, що й пробуток України під Росією після 1876 р. — пропащий час. Доказують се найкраще події послїдних років у Росїї, підчас „революції“ й після неї — коли то на політичнїм позорищі свїта явився загал російських Українців: безсильний, безпорадний, несвідомий, майже кругом заляканий, чекаючий змилування від московсько-російських політичних дуків — дійсний, жасний продукт їхнього пановання над Україною! І се в пору, коли тому загалови приходиться мати діло майже виключно з офіційними російськими ордами, — відносно нечисленими, тай ослабленими, а раз, було, й лежачими! А що-ж то буде при заведенню в Росїї „конституційного ладу“, з центрами: в Петербурзі, Москві (та мабуть і в Варшаві), коли російській Україні прийдеться мати діло з десятками мільонів, так кажучи, з офіціалїзованих московсько-російських (а по части й польських!) орд, — усіх партій, від чорносотенної, аж до соціально-демократичної, — мільонів, зіяючих централїзмом та ворожнечою до волї неофіціалїльних націй, особливо-ж нашої, української!... Та вони просто розтопчуть Україну так, що не можна буде й пізнати, де вона була!

Одно спасіння: вирватися з царства нашої пропашности, відділити й відгородити українську землю від Росїї — як найшвидче, за всяку ціну, поки ще час...

Тяженна се, що правда, річ, — вимагаюча лютої боротьби, напруження всіх сил і повної самопосягати нашого народу, та ще й сильної підмоги з боку заграничних суспільностей і держав, — боротьби, грозячої скаженими репресаліями з боку російства. Але ліпше впасти відразу, ліпше таки й не жити, ніж конати сотні років, дурячи себе надією на краще життя під Росією.

Скажете: до такої боротьби, на смерть або життя, треба найперше загальної свідомости, котрої нема-ж! А я скажу, що така свідомість виросте до загальности серед самої боротьби, тим певніше, що провід у ній мусіли би взяти свідомі елементи, яких уже доволі серед галицьких Українців, особливо селян-радикалів, у котрих давний український козацький дух обновлений у сяві всевітних ідей: просвіти, волі й поступу. Всю-ж нашу націю повинен би пхнути до боротьби з Росією просто звірячий інстинкт — інстинкт самозбереження, котрий метав же колись маси нашої нації на Татар, Турків, Поляків і Москалів, тай доказував чудес!

Добути, або дома не бути! — отсі мужні слова молодчих запорозьких козаків, присягаючих 9-го цвітня 1709 р. Мазепі, повинні стати від тепер одиноким політичним окликом України.

Добути!..

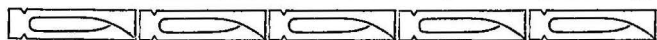
Добули-ж собі незалежність від одної зо східних деспотій — Туреччини, тай завели власні національні держави: Греки, Серби, Румуни, Болгаре й інші — історія котрих не багато славніща від нашої, країни-ж котрих, як і численність, куди менчі від нашої! Чому-ж не мало би поталанити нам — вирвати Росії найкращий, найродючіщий, найко-

ристіще положений шмат землі — припираючий до Чорного Моря, під боком самого серця Туреччини, котра розпалася-ж на наших очах! Чому-ж не малаби розпастися й російська деспотія?!

Добути-ж, або дома небути!

Львів, 7. III. 1909.

М. ПАВЛИК.

Плакати про старовину, бажати вернути її — завжди даремне діло, а особливо для нас, слуг „простого“ українського народу. Ми знаємо добре, що того, чого ми хочемо — не було ще ніколи на світі, а тільки буде колись, як люде стануть далеко розумніші, ніж тепер. Одначе оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати остатні дві сотні і два десятки років, після того, як козаки українські за приводом Богдана Хмельницького піддалися під руку „царя Восточного, Московського“, у 1654 році.

Перше, що кинеться в очі, як глянеш на Україну за часи Хмельницького і на Україну сього часу, — ось що: тоді була козаччина, тепер нема. Вчені люде, що пишуть історію, чужі, а то й наші, за всігда кажуть: така зміна і мусіла быть; козаччина — діло не пригідне для життя чоловічого; козаччина появилась у гіркі часи життя люду руського, тоді, як його неволив татарин та лях; козаччина

своє одслужила: вона обороняла землю українську од чужих, поки могла, поки на півночі не вкрепилась велика братня держава, московське царство, потім прилучилась до нього, — передала в руки його свою воєнну працю, і мусила одступити туди, де була ще потрібна, на далекий край руського царства, на Кубань, щоб там битись з невірами. На Україні-ж мусили завестись інші порядки, стрій держави для життя мирного: промислового, ремісничого, наукового, умілости. Далі кажуть вчені люде, що ніби-то проти московської держави і її порядків на Україні впирались хиба які завзяті вояки, що не хотіли знати нічого, окрім „лицарства“, та змінники, котрих збивали вороги народу руського, та люде, звиклі до несупкоюю та до „шатости“, як колись казали.

Росказуючи, яке то гарнє життя завела по низовим Дніпровим степам цариця Катерина, що пороздавала землі панам та чужим, німцям кольоністам, московський професор Соловйов каже, що коли запорожці прохали, щоб їх землі zostавлено було за ними, то це-б то значило, щоб краї ці, „Новая Россія повернулась в пустиню“. ¹⁾ Звісно, виходить, що цариця мусила військом знищити Запорожжя! Такі погляди виучують наші діти по школам та гімназіям і держать їх в головах своїх, не думаючи довідатись, чи правда воно, чи ні, — чи справді козаки, мов божевільні, тільки й думали, щоб завести круг себе пустелю, а що усе добре позаводили круг нас царі, котрі мусили викоренити тих божевільних

¹⁾ Учебная книга русской истории, Сергія Соловьева, ст. 347.

розбишак, та й що ми справді живемо, незнать в якім добрі!

Ось приміром д. Де-Пуле, чоловік бувалий і в Московщині, і в Литві, і в нас на Україні, — де він був чи й є інспектором військової гімназії в Полтаві, чоловік, котрий не раз писав, що не може того бути, щоб на всій великій обширі царства руського були однакові порядки, та ще й порядки московських чиновників. А як торкнувся цей д. Де-Пуле нашої України і написав статтю про Горленків та Ломіковських, ворогів царя Петра і прихильників Мазепи, то й забув, що він же сам писав про московські порядки.¹⁾ Ось що говориться в кінці статті д. Де-Пуле, ось що прочитали ті тисячі письменних людей, що купують і читають на Україні „Вістник Европы“:

„Старая казацкая воля“, старая казацкая слава, что по всему степену дыбомъ стала“, выражаясь словами народного эпоса, могли существовать тогда лишь, когда было для нихъ питаніе, — войны съ невѣрными, турками и татарами, защита и спасеніе русскаго юга отъ поглощенія его Польшей. Но затѣмъ, когда удалось отстоять свою самостоятельность, когда стала мельчать борьба съ невѣрными, казацкая слава, естественно, должна была становиться анахронизмомъ, переходитъ въ область эпоса и только въ немъ быть окруженною поэтическимъ ореоломъ, въ дѣйствительности же обращаясь, или долженствуя обратиться, въ разбой, какъ обратилась она вездѣ на русскихъ окраинахъ, гдѣ каза-

¹⁾ Малороссійскіе эмигранты при Петрѣ Великомъ („Вѣстникъ Европы“, 1872 р.)

чество стояло живою стѣною, защищавшею Русь отъ азіатскихъ кочевниковъ.

„Въ Малороссіи, гдѣ задачи казачества были шире и роль несравненно значительнѣе, чѣмъ на Дону, Волгѣ и Уралѣ, въ началѣ прошлаго вѣка, и при Петрѣ Великомъ, отъ прежней славной дѣятельности, отъ старой казацкой воли оставалась устарѣлая, на военный ладъ построенная община, въ которой аристократія, „старшина“, высшее военное сословіе рѣзко отдѣляется отъ народа и любя „волю“ для себя, не признаетъ ее необходимой для простого народа, котораго начинаетъ давить и поработать задолго до введенія крѣпостного права. Кромѣ русской народности и православія, въ малороссійской военной общинѣ не выработалось ничего оригинального, своего: всѣ зачатки гражданской жизни, всѣ формы ея были въ ней польскія. Самостоятельное существованіе было невысказано: приходилось быть или Польшей, или Москвой. Но Польшей не захотѣли быть еще отцы и дѣды современниковъ Мазепы и Горленка. Перейти къ Польшѣ, значило повторять зады, отказаться отъ славнаго прошлаго, ибо Польша, забравъ себѣ почти $\frac{2}{3}$ русскихъ земель, не перестала быть Польшей, не сдѣлалась западной Россіей, какъ нѣкогда сдѣлалась ею Литва; что же оставалось дѣлать? правда, дѣло сдѣлано, и давно, еще Хмѣльницкимъ; но Москва, московскіе порядки, московскій деспотизмъ, московская грубость... Носонѣнно, еще до Мазепы и Горленка съ товарищами, многіе изъ малороссійянтъ, безъ всякой мысли объ измѣнѣ, не разъ и серьезно думали и передумывали объ этомъ, вздыхали и поминали прошлое... Но вотъ появился гениальный человекъ и прошелъ по всей Малороссіи лѣваго бе-

рега Днѣпра, прошелъ своєю особою, съ другими „москалями“. Только старые, отпѣтые люди, въ родѣ Мазепѣ, Горленокъ и Ломиковскихъ, не могли въ немъ видѣть новаго русскаго чело́вѣка, какихъ не давала прежняя Москва, но съ какими легко можно было ужиться и малоруссамъ, вкусившимъ, въ высшихъ своихъ слояхъ, черезъ посредство Польши, европейскую гражданственность; вмѣсто Москвы создавалась новая Россія, вмѣсто москалей появлялся новый народъ, русскій, чуждый мѣстной и этнографической узости“.

Себ то так виходить, що царь Петро був не москаль тільки, а такий новий русин, що вбрав в себе усе, що було доброго в українського і московського чоловіка, а ті порядки, які позаводились на Україні після нього, були нові європейські порядки, то-б то воля не для самих тільки панів, як в Польщі, не для козаків тільки, як в нашій старій Гетьманщині, а для усіх людей: воля робити, думати, вчитись, говорити, правитись народови, як сам хоче, ось як в Швейцарії та тій Голяндії, де вчивсь Петро караблї строїти; або хоть така, як була вже й тоді в Англії, де вже не сам король правив землю, а з виборними хоть од панів та купців і міщан; або хоть не така воля, так хоть рівність, хоть льгота, коли не увільнення од крѣпацтва, як то було вже й за часи Петра по західній Европі, і як то не забаром сталося в ній скрізь за часи великого повстання французів. А до волї та рівности прибавим науку, освіту: за часи Петра вже жили Ньютон, Вольтер, Лессінг і т. д., що увільняли розум людський од путів попівських.

Так ось на яке добро пощастилось нашим прадідам переіменити старовину козацьку українську!

Шевченко уживав ту козацьку старовину „срамотною годиною“; казав, що він би оддав половину свого віку молодого, тільки щоб забути тяжкі діла батьків наших. Так то не жаль українським народолюбцям старовини своєї!

Чому-б і не так! Розумні Українці давно вже перестали плакати за старою козаччиною, з її гетьманщиною. На Україні якось не звикли дуже захоплювати усе своє, старосвітське, — через те, що як нідавно було тут щось подібне до власного царства та панства, то нікому було привчити Українців пишатись своєю славою. Одну недовгу хвилину, як було тільки знов почали пізнавати освічені Українці свою старовину, у 30—40 роки сього століття, горстка людей покричала про славу козацької України, але зараз же сама знайшла в ній плями, і тепер, коли хто хоче пізнати ті плями, пізнає їх найскорше з вчених праць Українців: з звісних усім праць Костомарова, з коротких, але цінних Лазаревського „Про крестян та панів на Україні (Малоросійськіє посполитые крестьяне. „Записки Чернигов. Статистич. Комитета“, т. 1. тай Очерки малор. фамилій. „Русскій Архивъ, 1875 р.), Антоновича (Послѣдніе годы казачества на правомъ берегу Днѣпра). Тай самий Шевченко, котрий поперед усього виспівував про „бунчуки й булави“ гетьманські, скоро приглянувсь до гетьманщини, побачив, що там давили простого чоловіка і торгували Україною, запроднуючи її то москалеви, то королеви, крикнув:

Варшавське сміття ваші пани,
Ясневельможнії гетьмани,
Раби, підніжки, грязь Москви!

Чого-ж ви чваните ся, ви,
Сини сердешної України?

Упять кажемо: чому-б не так! Чому не промінати мирну працю над ремеслом або наукою на гарцювання по степах, щоб „скородити татарські ребра!“ Тільки огляньмося: чи багато вспіли ми в сій мирній праці, чи сповнилась хоть половина навіть того, „за що ми билися з Ляхами, за що скородили списами татарські ребра“, — бо хоть деякі із наших батьків, як деякі з усяких народів в свій час, любили війну для війни, били „невіру“ за те, що він „невіра“, та не всі-ж тільки за тим і гарцювали по степах, що-б битись та гарцювати. І гарцювати наші батьки були примушені для того, що-б одігнати од свого краю гарцювання татарське та турецьке, що именно не давало рости на Україні мирній праці над хазяйством та письменством. І не гляючи на се козацьке гарцювання, — відкіля-ж і сама Московщина за батька й діда царя Петра, тай за його самого, брала і вчителів і духовних, як не з нашої України! Це кажуть і вчені московські, тільки якось не вміють держати в головах своїх одної думки. Вони навіть хваляться й тим, як де військо царське погарцює, — от хоть би по усяких Прусіях та Швайцаріях, куди царі після Петра посилали й наших козаків та некрут, — не знать для чого, тільки не для того, що-б боронити нашу землю.

Погляньмо-ж на те, яке життя справді настало на Україні після того, як скасовано козаччину, на те, що ми дістали замість неї, — і як вийде, що Україна не зовсім згаїла остатні двісті років, то чи справді через те, що в ній скасовано старі питомі порядки, а заведено нові, московські та петербур-

ські. Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала вже років двісті мирному життю нашої землі і руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, та зоставлено Донщину? Хиба степи Донські не так же потрібні для „миру і освіти“, як і Дніпрові і Дністрові? Одповісти буде легко; Дон більш свій московському царству, вірніший йому, хоть і Донови врізано волі, бо й він колись бунтувавсь! Ну, та це ми залишимо! Ми зовсім не заздriamo „тихому Донови“, — хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, як ще зосталось в нього, до других, ліпших часів, поки воно зійде буйним деревом. Тоді він непременно згада, що колись Дон і Дніпро, як правились сами собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурські канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали кобзарі українські „славу війську запорожському і донському, з усією черню низовою на многая літа, до кінця віка“. (Дума про те, як запорожський отаман Кішка вибавивсь із турецької неволі).

Ми лишимо других, а переглянемо, що ми самі, Українці, виграли за остатні двісті років, як пропадали наші старі „негідні“ порядки, а заводились нові, московські і петербурські, буцім то європейські.

Не знайдеш тепер такого європейця, котрий би не думав, що без волі народу, а при одній царській самоволі, не може добре жити ніяка земля, що народ не може добре правитись самими чиновниками.

котрих згори наставляє самовольний царь. Тепер трудно знайти і таких людей, котрі-б не згоджувались з тим, що усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люде в тих краях, для котрих пишуться укази; тепер навіть і в руськім царстві заведено земства та городські управи, що-б хоть менчі діла свої робили самі краєві люде, як самі знають, а не чиновники, що сьгодні тут, а завтра там.

А коли так, то що-ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I., остервенілість Менщикова і Німців биронових, дурости Павла I., салдатське звірство Аракчеева, холодну самоволю Миколая I, про котрих Українці не можуть навіть сказати, що це були „свої собаки, котрих ми-ж самі вигодували“, бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Тай самі ці петербурські самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, Українців, за своїх і коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли „безмозглих, упрямих хохлов“, ніж своїх „руських“. Хиба помоглось! що небудь і Великорусам од того, що терпіли рядом з ними і „браття черкаси“, вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство „царя Восточного?“ На що-ж було руйнувати ті права краєві, ті виборні уряди, які були колись на Україні, коли тепер усі освічені люде думають, що без краєвих прав та виборних урядників обійтись не можна? Двісті років мучення, поки царі доконали старі українські порядки, пропали, значить, даремне!

А все, що не робилось царським урядом для України після Хмельницького аж до 1775 р., коли

зруйновано Січ, усе те роблено ні для чого, як що-б доконати старі українські порядки. І скільки то хитрощів пішло на те в московських бояр та петербурських чиновників, скільки муки приняв протий Українець, скільки попогнувся та призвичаївся ябедничати український пан та полупанок, поки це случилось, — для того, що-б потім признатись що усі ці „нові“ порядки нікуди не годять ся!

Коли в 1654 р. Україна прилучилась до Московського царства, то була між українськими козаками з одного боку і московськими боярами і царем з другого боку ось яка умова:

Прошеніе гетмана Богдана Хмельницкаго къ Алексѣю Михайловичу съ приложеніемъ договорныхъ пунктовъ.

Божіей милостію, великій государю царю и великій княже, Алексѣю Михайловичу всея великія и малыя Россіи самодержче, и многихъ государствъ государю и обладателю, твоему царскому величеству.

Мы, Богданъ Хмѣльницкій, гетманъ войска запорожскаго, и все войско запорожское; и весь міръ христіянскій російскій, до лица земли челомъ бьеть:

Обрадовався вельми спожалованья великаго и милости неисчетныя твоего царскаго величества, которою намъ изволилъ твое царское величество показать, много челомъ бьемъ тебѣ, государю нашему, царскому величеству, и служити прямо и вѣрно во всякихъ дѣлѣхъ и повелѣніяхъ царскихъ твоему царскому величеству будемъ по вѣки, только просимъ вельми, яко и въ грамотѣ просили есмы, изволь намъ, твое царское величество, въ томъ всемъ пожалованьѣ и милость свою царскую указать, о чемъ посланники наши отъ насъ твоему царскому величеству будутъ челомъ бити.

1) Вначалѣ, изволь, твое царское величество, подтвердить права и вольности наши войсковыя,

какъ изъ вѣковъ бывало въ войскѣ запорожскомъ, что своими правами суживались и вольности свои имѣли, въ добрахъ и въ судахъ чтобъ ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ въ суды войсковыя не вступались, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товарищество суждены были: гдѣ три человекѣ казаковъ, тогда два третьяго должны судити.

Подъ сими статьями помѣта думнаго дьяка Алмаза Иванова:

Сей статьѣ указалъ государь и бояре приговорили: быть такъ по ихъ челобитью.

2) Войско запорожское въ числѣ 60 тысячъ чтобъ всегда полно было.

Указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью 60 тысячъ человекъ.

3) Шляхты, которые въ Россіи обрѣтаются и вѣру, по непорочной заповѣди Христовой тебѣ, великому государю нашему, твоему царскому величеству, чтобъ, при своихъ шляхецкихъ волостяхъ, пребывали и межъ себя старшихъ на уряды судовыя обирали, и добра свои и вольности имѣли, какъ при королѣхъ польскихъ бывало, чтобъ и иные увидя такое пожалованье твоего царскаго величества, клонилися подъ область и подъ крѣпкую и высокую руку твоего царскаго величества со всѣмъ міромъ христіанскимъ. Суды земскіе и градскіе черезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами себѣ добровольно оберутъ, исправлены быти имѣютъ какъ и прежде сего; тако жъ шляхта, которые казну свою имѣли по крѣпостямъ на маестностяхъ, тогда и нынѣ, любо чтобъ имъ оплачено, или на маестностяхъ довлѣдѣти дано.

Симъ статьямъ указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

4) Въ городѣхъ урядники изъ нашихъ людей чтобъ были обираны на то достойные, которые должны будутъ подданными твоего царскаго величества, исправляти или удержати, и приходъ на лежащей въ празду въ казну твоего царскаго величества отдавати.

Указалъ великій государь и бояре приговорили: быгь по ихъ челобитью, а быти бѣ урядникомъ, войтомъ, бурмистромъ, райцомъ, лавникомъ, и доходы денежныя и хлѣбныя и всякія на государя збирать имъ и отдавать въ государеву казну тѣмъ людемъ, ково для тое зборныя казны государь прищлетъ, над тѣми зборщиками смотрѣть, чтобъ дѣлали правду.

5) На булаву гетманскую, что надано со всѣми принадлежностями староство чигиринское, чтобъ и нынѣ для всего ряду прибывало.

Указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

6) Сохрани Боже смерти на пана — гетмана (понеже всякъ человекъ смертенъ, безъ чего не можно быти) чтобъ войско запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извѣщали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже, тотъ давной обычай войсковой.

Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

7) Имѣній казацкихъ, чтобъ никто не отнималъ: которые землю имѣютъ и всѣ пожитки съ тѣхъ земель чтобы при тѣхъ имѣніяхъ добровольно имѣли; вдовъ послѣ казаковъ остальныхъ чтобы и дѣти такія жъ вольности имѣли, какъ предки и отцы ихъ.

Быть по ихъ челобитью.

8) Писарю войсковому чтобъ, по милости его царскаго величества, одна тысяча золотыхъ для подписковъ, также и мельницу для прокормленія, что великій расходъ имѣеть.

Быть по ихъ челобитью, давать изъ тамошнихъ доходовъ.

9) На всякаго полковника, чтобъ по мельницѣ было, для того что расходъ великій имѣютъ, но когда милость будетъ твоего царскаго величества, и больше того, чѣмъ твое царское величество пожаловать изволишь.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью.

10) Также на судей войсковыхъ, по 300 золотыхъ, и по мельницѣ, а на писаря судейскаго по 100 золотыхъ.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью, а про судей допросить сколько судей.

11) Также ясауламъ войсковымъ и полковымъ, что на услугахъ войсковыхъ завсегда обрѣтаются и хлѣба пахать не могутъ, по мельницѣ бѣ имъ было, просить твоего царскаго величества.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью.

12) На подѣлку снаряду войсковаго и пушкарей и на всѣхъ людей работныхъ у снаряду, просимъ твоего царскаго величества, изволь имѣти свое царское милостиво призрѣніе, яко о зимѣ, такъ и останяхъ, такожде на обознаго по 400 золотыхъ.

Государь пожаловалъ, велѣвъ давать изъ тамошнихъ доходовъ.

13) Права, наданья изъ вѣковъ отъ княжатъ и королей какъ духовнымъ и мірскимъ людямъ, чтобъ ни въ чемъ не нарушены были.

Государь пожаловалъ, велѣлъ быть потому.

14) Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходятъ къ войску запорожскому, чтобъ пану-гетману и войску запорожскому, которые къ добру бѣ были, вольно приняты, чтобъ то его царскому величеству въ кручину не было, а чтобы имѣло противъ его царскаго величества быти, должны мы его царскому величеству извѣщать.

Государь указалъ и бояре приговорили: пословъ о добрыхъ дѣлѣхъ пріимати и отпускахъ, а о какихъ дѣлѣхъ, приходили и съ чѣмъ отпустятъ, о томъ писать къ государю; а которые послы присланы отъ кого будутъ съ противнымъ дѣломъ государю, и тѣхъ задерживать и писать объ ихъ государю; а безъ государева указу ихъ не отпускати, а съ турецкимъ салтаномъ и съ польскимъ королемъ безъ государева указу не ссылатся.

15) Какъ по польскимъ землямъ дань вдругъ отдается, воли бы есмь и мы, чтобъ цѣною вѣдомою давать отъ тѣхъ людей, которые твоему цар-

скому величеству належать: а если бы инако быти не могло, тогда ни на единого воеводу не позволять, о томъ договориваться развѣ бы изъ тутошнихъ людей обобравши воеводу, человѣка достайнаго, имѣеть тѣ всѣ доходы въ правду его царскому величеству отдавать.

Сей статьѣ государь указалъ и бояре приговорили быть потому, какъ выше сего написано, збирать войтомъ, и бурмистромъ, и райцомъ, и лавникомъ, а отдавать въ государеву казну тѣмъ людямъ, кого государь пришлетъ, и тѣмъ людямъ надъ зборщиками смотрѣть, чтобы дѣлали правду.

16) А то для того имѣють посланники наши договариваться, что наѣхавъ воевола права бы ломати имѣлъ и установы какія чинилъ, и чтобъ быти имѣло съ великою досадою, понеже прав иному не могутъ вскорѣ навькнутъ и тяготы такія не могутъ носить: а изъ тутошнихъ людей когда будутъ старшіе, тогда противъ правъ и установъ тутошнихъ будутъ исправляться.

О правахъ государевъ указъ и бояръ же приговоръ написанъ въ иныхъ статьяхъ.

17) Прежде сего отъ королей польскихъ никакого гоненія на вѣру и на вольности наши не было, всегда мы всякаго чину свои вольности и для того мы вѣрно и служили; а нынѣ, за наступленія на вольности наши, побуждены его царскому величеству подъ крѣпкую и высокую руку поддаться. Прилѣжно просити имѣють послы наши, чтобъ правился его царское величество намъ на хртїяхъ писанныя съ печатями, вислыми, единъ на вольности казацкіе, а другіе на шляхецкіе, далъ, чтобъ на вѣчные времена непоколебимо было; а когда то одеожимъ, мы сами смотрѣ межъ себя имѣти будемъ, кто казакъ, тотъ будетъ вольность казацкую имѣть, а кто пашенной крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыкновеную его царскому величеству отдавать какъ и прежде сего; такое и на люди всякіе, которые его царскому величеству подданные, на какихъ правахъ и вольностяхъ имѣють быти.

Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

18) О митрополитѣ помянути имѣють, какъ будутъ разговаривати, и о томъ посломъ нашимъ изустный наказъ далъ еемъ.

Государь указалъ и бояре приговорили: митрополиту на маестности его, которыми нынѣ владѣеть, дать жалованную грамоту.

19) Такжеже просити прилѣжно послы наши имѣють его царскаго величества, чтобъ его царское величество рать свою вскорѣ прямо къ Смоленску послалъ, не отсрочивая ничего, чтобъ непріятель не могъ исправиться и съ иными совокупиться для того, что войска нынѣ принуждены, чтобъ никакой ихъ лести не вѣрили, если бѣ они имѣли въ чемъ дѣлать.

Указоль государь и бояре приговорили: про походъ ратыхъ людей объявить посланникомъ съ котораго числа государь самъ и бояре, и ратные люди, съ Москвы пойдуть, а къ гетману не писать.

20) И то надобное дѣло припомнити, чтобъ наемнаго люду здѣ по рубежу отъ ляховъ, для всякого безстрашія, съ 3,000, или, какъ воля его царскаго величества будетъ, хотя и больше.

Допросить въ коихъ мѣстахъ по рубежу стоятъ.

21) Обычай тотъ бывалъ, что всегда войску запорожскому платили: просить и нынѣ его царскаго величества, чтобъ на полковника по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ — по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ.

Отговаривать Великій государь, его царское величество, для православныя христіанскія вѣры, хотя ихъ отъ гонителей и хотящихъ разорити церкви божія и искоренити вѣру христіанскую, отъ латынь оборонити, собралъ рати многія и идетъ на непріятелей, и свою государеву казну для ихъ обороны ратнымъ людемъ роздалъ многую. А какъ было у гетмана, у Богдана Хмѣльницкаго, государевъ ближній бояринъ, и намѣстникъ тверской, Василій.

Васильевичъ Бутурлинъ съ товарищи, и говорилъ съ гетьманомъ о числѣ войска запорожскаго, и гетьманъ говорилъ: Хотя число войска запорожскаго и велико будетъ, а государю въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у государя просить не учнутъ; а говорилъ гетьманъ при ихъ, и при судѣ, и при полковникѣ, и имъ нынѣ о томъ говорить не доводится.

22) Орда естъли бы вкинуться, тогда отъ Астрахани и отъ Казани надобно на нихъ наступати, такожде и донскимъ казакамъ готовымъ быть; а нынѣ еще въ братствѣ дати сроку, а ихъ не задирать.

Сказать: на Донъ къ казакамъ государево повелѣнье послано будетъ: будетъ крымскіе люди задору никакого не учинять, на нихъ не ходить, а буде задоръ учинять, и въ то время государь укажетъ надъ ними промыслъ чинить.

23) Кодакъ городъ, который есть сдѣланъ на рубежу отъ Крыму, въ которомъ панъ гетьманъ всегда по 400 человекъ тамъ имѣетъ и кормъ всякія имъ даетъ, чтобъ и нынѣ его царское величество какъ кормами, такъ и порохомъ къ наряду изволилъ построити; также и на тѣхъ которые за порогами Коша берегутъ; чтобъ его царское величество милость свою изволилъ показать, понеже нельзя его самого безъ людей оставити.

Допросить: по скольку корму человекъ на тѣхъ 400 человекъ даютъ и за порогами для Коша сколько человекъ, и о чемъ за нихъ бьютъ челомъ.

Доложить государю бояре говорили: которые государевы всякихъ чиновъ люди учнутъ бѣгати въ государевы черкасскіе города имѣете, и тѣхъ бы сысковъ отдавати.

Ми не вважаємо цих переяслівських статей за „верх премудрости“ державної. Те, що ми тепер бажаємо, нам „собі дорожче“, як кажуть купці, ніж те, що втратили Українці. Переяслівські

статті писали козаки і думали про самих козаків. Вони вважали за Україну не всю землю, де живе український чи, як вони казали тоді, руский або російський, або малорускій народ, — а тільки ту землю, де по давнім умовам козаків з Поляками, мусили жити козаки: не усю землю по Сян в Галичині і по гірний Дунаєць і гірські Тисси в Карпатах, а тільки по Случ: воїводства Чернигівське, Київське та Брацлавське. Переяслівські статті вмовлялись з царем тільки про волю козацьку, а „пашенного крестянина“ зоставляли „должность обыкшую отдавать его царскому величеству, какъ и прежде сего“, значить, як було це за часи Польщі, проти котрої уставали і „пашенні крестяне“ у купі з козаками. Ті шляхтичі, котрі верховодили канцелярією Хмельницького (тай сам цей батько козацький був шляхтич!) не забули осібно написати в статтях переяславських про шляхту, що-б вона „при своїх шляхетських волостях пробувала, як при королях польських бувало, і що-б уряди судові, земські і городські, як і за Польщі було, вибирали шляхтичі“, а не пашенні люде. Тільки козаки мали-б свій власний суд, — після цієї умови!

Окрім козаків та шляхти, права і вольности вимовлені були для попів і ченців, що-б і вони мали те, що їм було надано од королів польських, значить, і землі з пашенними людьми, та для міщан, що-б вони обирали для себе і для своїх діл войтів і маїстрати та ратуші, що-б то як тепер городських голов та городську думу.

Так то зроблені козаками статті вдержували стару нерівність між людьми українськими і не дбали зовсім про пашенних людей, про бідних хліборобів. На користь їм можна-б було хіба повернути 13

статтю, що „права, надані од князїв і королїв духовним і свѣтським людїм, що-б не були нї в чїм порушенї“. Та тїльки прав таких простим пашенним людям нїхто не давав. Поки що, вони тїльки зоставались вільними там, де повтікала шляхта. А як земля за ними не була признана, то по-троху і стали ці прості люде обертатись у „послушенство“. Сам козацький батько Богдан Хмельницький мав од королїв польських надані села „на правѣ помѣстномъ съ подданными“. А посланці його, котрі їздили в Москву вмовлялись з царем про вольности козачї, — генеральний судья Самїло Богданов і переяславський полковник Павло Тетеря, подавали в марці 1654 р. царевї челобиття, в котрїм прохали, що-б: „мнѣ судѣ на мѣстечко Имглѣво-Стятый съ подданными въ немъ будучими и со всѣми землями издавна до Имглѣва належащими и на тѣхъ земляхъ подданными будучими, а мнѣ полковнику на мѣстечко Смѣлюю такожъ съ подданными въ немъ будучими и со всѣми принадлежностями, полями, лѣсами, уходами и озерами, которые имѣють быть со всѣмъ, какъ и прежде было. И чтобъ есмы были вольны въ своихъ подданныхъ, какъ хотя ими уряжати и обладати, мы и дѣти и н. слѣдники наши, которые бы имѣли отъ насъ тѣ маетности одержати; и чтобъ до нихъ никто кромѣ насъ и на слѣдниковъ нашихъ накакого дѣла не имѣлъ вѣчными времяны. Также чтобъ намъ вольно было на тѣхъ земляхъ своихъ, которыя съ милостиваго жалованья его царскаго величества будемъ имѣти, людей селить, какъ которые къ намъ будутъ приходить, мельницы ставити и всякіе пожитки, какіе нибудь прежде были и какіе сами можемъ привлещи и вымыслить, можемъ приспособляючи безъ

всякої въ томъ ни отъ кого помѣшки. Такожъ по-
томъ челомя бѣемъ, щобъ намъ вольно было вся-
кія пиття для своїхъ же подданныхъ держати, вино
курити и откупъ, какъ извичаи есть на Украинѣ
имѣти и при всемъ томъ извичаю, какъ въ томъ
краѣ ведеться, перебувати“. Про це усе просили пани
Богданов і Тетеря у царя „привилїї на хартіях, зо-
лотими словами писаних“.

Колись польські пани також позабирали землі
і перш усього старались захопити за тим такі стру-
менти та заводи, що найпотрібніші хліборобови, або
такі, котрі переробляють хліб — млини та винниці,
що-б хлібороба держати в своїх руках, та захоплю-
вати луки, що-б не було куди без плати хліборо-
бови скотину вигнати, та ліси. Народ именно через
те і піднявся проти Польщі у купі з козаками, що
„вражі ляхи“ ріки і луки жидам заарендували, —
а тепер козацькі старшини, вмовляючись з москов-
ським урядом про козацькі вольности, почали ви-
мовляти собі те, що за часи Польщі мали в себе
пани та їх рандарі жида. Потроху почало йтись до
нового крѣпацтва, а московське царство не тільки
не зупинило цієї ходи, а ще допомгло розростись
злим зернам, що були в козаччині, а добрі заглу-
шило.

А були в переяслівських статтях і добрі зерна
именно такого устрою громадського, до котрого та-
кож прямують скрізь освічені люде. Ту тумовлялось,
що-б чужі люде у діла кравві не вступали, що-б
усякий уряд був виборний, що-б ніхто без суду не
був скараннй і що-б судили свої люде, товариші,
хоть козаків, шляхтичів та міщан, коли не усіх. Так
була на частину огорожена воля краю і народу од
самоволї царської. Гетьман і старшина тільки нічого

не сказали напроти слів бояр, посланців московських, об тім, що тільки козаки мусять присягати на умови з царем, а ні сам цар, ані посланці його не можуть, що „підданні тільки присягають царям, а царям не личить присягати підданним, і що коли польські королі присягали на умови з козаками, то то тільки тому, що польські королі невіри і несамодержці, і що коли прості козаки просять, що-б царь заприсягнув, то старшина мусить памятати милость великого государя, що рзди християнської православної віри і святих божих церков зволився прийняти козаків під свою велику руку, а тому мусить привести на вірність цареві військо запорожське, а нерозумних людей, — це-б то простих козаків, — вдержувати од непотрібних розмов“. На ті усї права, які ми вище прописали, козаки пристали, як „на пожаловання і милость царську“, а не так як на право своє; на перед згожувались дань давати і не так, як колись давали, тільки що-б не царські чиновники її збирали. Козаки вимовили своєму гетьманови, що-б до нього послали чужих царів приїздили, та тільки мусили гетьмани цареві казати, що до них ті послали говорили. Так козаки зоставляли у горі непорушеним самодержавне право царя над землею і підданими.

Однако, як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського з тим безправям, яке було у государстві московськїм, то усе таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більш подібен до устрою теперішних вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж московське царство і теперішня російська імперія.

Всі знають, як з дуже малого почала рости теперішня воля народу в Англії. Як порівнати ті

права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельного (1215 р.) звісну Велику Грамоту про Вольности (Magna Charta Libertatum), то вийде, що вони були не багато більші ніж вольности наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей.

Англійська грамота була писана після бунту проти короля, через те де в чому вона вир.зніще назира на права підданих перед королем, особливо на те, що король не буде брати податків без того, що-б не згодилась рада земська. Одначе про права і вольности осіб, громад і городів, і в англійській грамоті не виразніще сказано, ніж в нашій. Деякі слова англійської грамоти мов би слово в слово такі самі, як в українських козацьких умовах з царем; ось напр. пункт 1) по котрому обіцяється, що церков англійська буде вольна і вживати-ме усі свої права і вольности, і що ніхто їх не дотикати-меться; або пункти 2, 16, 48, 49, у котрих король каже: „ми подарували усім нашим вольним підданим у королевстві Англії за себе і за наслідників усяку вольність, котру пересчитуємо далі, — ми даруємо усім городам, містечкам і селам їх старинні права і привилії, — наперед ніхто не буде ні здержаний, ні увязнений, ні в кого не одніметься добро його, ні права, ні вольности, ніхто не буде покараний смертію, ніяким способом без суда рівним з ним людей, по законам краєвим“.¹⁾

І англійська грамота вимовляла права і вольности найбільше баронам, панам, воякам! А далі, за

¹⁾ Dufau, Duvergier et Jaudet, Collections des constitutions, chartes et lois fondamentales des peuples de l'Europe, et des deux Ameriques, I, 362.

великими панами, баронами, в Англії ширшу волю отолучили менші вояки, ось якби наші козаки, далі міщане, а тепер має її увесь народ. Скрізь в великих краях в Європі вольности попереду вимагали собі вояки, з котрих виходили пани, а далі вольности ширили ся і обнімали більшу частину людей. Правда, скрізь ми бачимо, що зрівнання прав усіх людей у краї не йшло поруч з ширенням вольности. Ті, хто був поставлений низче, міщане, селяне, аби тільки вибавитись з під керування панського, раді були помогти королям уменшити вольности панські. Од того згодом скрізь уряд чиновничий узяв гору над виборним, та не до кінця. Все таки з цієї виборної старовини щось зоставалось, що опісля підправлялось, або підновлялось: які небудь сойми, земства, або таке інше. Земля, де найдовше зоставались такі старинні виборчі порядки та ради, швидче могла перебудуватись на нову вольну державу, де вже не одні краєві діла, але й більші, державні, не міг кінчати король та чиновники, не спитавши ради народньої, сойму виборних, — де не одного тільки пана, але нікогс не можна було, як це й доси можна в Росії, ні замкнути, ні покарати без суду, де кожний має право вольно, що хоче, говорити, печатати книги і газети і їздити, куди хто хоче. Вигода Українм двісті років назад була в тім, що вона через війну з татарами, через повстання проти Польщі, мала ще земський вольний, воєнний стан і виборний уряд, — вже тоді, як скрізь по більшій часті європейських земель військо було вже не земське, а королівське, вербоване, котре слухало тільки королів та князів, коли вже уряд чиновничий узяв майже скрізь гору над виборним. До того на Україні простір і свіжа оселя на степах

робили те, що більша частина сільського люду була на ділі вольною. А тоді вже були часи, коли встроїлись народоправства, або республіки Голандська і Швайцарська, а на який час було і англійська, котра хоть перемінилась впять в королівство, та таке, в котрім вже в кінець не стало самодержавства, або самовольства королівського і в кінець розрослись зерна старої англійської вольности: король втратив право що небудь зробити без ухвали ради земської, або в чім небудь порушити право якого небудь англичанина.

Тоді, як наша Україна прилучилась до московського царства, такі вольности заводились не тільки по стародавньому звичаю, як було колись за часи городських народоправств руських до татар, або в Пскові і Новгороді, котрі вибірали і вигоняли князів „по старинѣ“; ні, двісті років назад вже думка про вольність піддержувалась і освітою, читанням книг про народоправства у Греків та у Римлян. Також само двісті років назад скрізь вже по Європі освіта стала вменшати крпацтво, котре Українці майже скрізь тільки що скинули у себе, повставши проти польських панів.

Од того можна думати, що в Україні мала-б з'єднатись старосвітська вольність вояцька з новою, все народною, про котру вже турбувались освічені люде в Європі, можна було ждати, що те, що завелось на Україні само по собі, буде піддержане нарочитою думкою, бо й на Україні тоді вже чули й писали наприклад про голандську республіку, котра також одбилась од королів іспанських, як Україна одбилась од королів польських.

Навірно можна сказати, що якби Україна, одірвавшись од Польщі, стала була осібним княжеством,

або королівством, або хоть і козацькою республікою, то з часом і в ній би узяти-б більшу силу чиновники і пани над вибором і народом, як і скрізь це було. Та кільки навряд без помочі з боку, яку давала неволя московська, і пани вспіли-б за яку небудь сотню років переломити старосвітську звичайну вольність, бо вже через сто тридцять років скрізь прочули про таке діло, як зміна королівського порядку у Франції. Знівечити хоть старосвітську, але свіже заведену вольність на Україні помогли застарілі невольні порядки тих держав, з котрими звязувалась Україна: панська Польща, а особливо-ж порядки московського царства, у котре увійшла Україна і в котрому вона знайшла знову панство, таке як і в Польщі, та ще й царство, не дуже ліпше, як в Турції.

Ніяк не можна сказати, що-б народ московський чи великоруський був не спосібний до вольности. В старі часи і там були вольні городи, як і в київській Русі, що потім стала Україною. Хто такі з первоначалку були Псковичі та Новгородці, чи наші Українці, чи ні, — тільки в XIV століттю, тоді як ці народоправства були найдужчі, вони вже були великоруськими. Великоруси-ж були й козаки донські та яїцькі або уральські, котрих устрій був майже такий, як і в нашому Запорожжю. У Великорусів задержавсь і доси стародавній вольний звичай володіти землею громадами і переділяти її по громадському приговору. Цей звичай може задержавсь через те, що земля великоруська велика і тут було місця до недавна ще усякому, та ще й через те, що хоть Великоруси — народ і давній, як і другі новоєвропейські народи, однако кожда оселя в ньому недуже давна, бо народові усе приходилось перехо-

дити з місця на місце, тікаючи то од татар, то од ляхів, то од власного начальства, і кожний раз ніхто як громада, робила займище на землі, рубала ліс і т. д. Устроювати артелі з виборними старшинами Велікоруси уміють, як рідко яка з других пород людських. Але такі громадські порядки здавна вже вдержались у Московщині тільки для малих громад, осель, артїлів. А всі ширші справи, земські і державні у Московщині здавна вже звикли оддавати в руки царя і його чиновників. Московщина внизу в селах — ще й доси молода земля, в котрій люде самі собою ще вміють правитись без начальства. А як держава, Московщина стара, як наприклад і Франція. Рід князів і царів в Московщині не переривавсь довго, і був свій, не те що в нас, литовський або польський. Церковний уряд те-ж завсїгди був свій, от він і привчав народ слухатись царя, як божого помазанника. До того попереду татари підпирали московських князів, а як потім ці князі пішли й проти татар, то народ увесь став більш шанувати їх, а попи ще більше хвалити. А народ великоруський розлазився по землі такій широкій, що одна оселя тільки через те й не одривалась од другої, що задержувала спомин про Москву-матушку і царя-батюшку і чим далі усе забував, що це, мов би то серце Росії, Москва, було й єсть для всіх, навіть великоруських, земель просто павуком, а зовсім не серцем.

От через це усе уся історія Московщини, як і Франції за часи од XII до XVIII в., пройшла у тому, що чим дальше, все більше росла сила царського уряду над старосвітськими громадськими земськими порядками, чиновників над виборними. Так вирости чудні і не всякому зрозумілі ознаки життя дер-

жавного, а почасти й народнього в Московщині: в низу, в селах, поки не чіпаєть ся царське начальство, — у Великорусів бачимо зовсім громадський дух і самоправ, не мов в старих кантонах Швайцарії, а зараз над селом — царську і чиновничу самоволю, таку, котрої не бачила Европа навіть в часи, коли найбільша була сила королів і чиновників, при якому небудь Людовику XIV французському, або Фридериках пруських. До того треба придати велику ріжницю Московщини наприклад од Франції і других західно-європейських земель. Тут, у Европі, завсїгда була наука, котра вдержувала самоволю царську, помогаючи людям спізнати, що єсть доброго і в других нецарських порядках. Московщина-ж, у лісах та степах, далека од старих освічених земель, — була дика і не знала другого письменства окрім церковного. Читала Московщина в книгах не про народовства грецькі та римські, а про біблейські царства; бачила перед собою приміри не італіянських народоправств, не Англії, не Швайцарії, не Голяндії, а татар казанських, астраханських, з їх ханською самоволею. Скрізь по Европі в XVI—XVII в. королі всилились і ламали вольности земські, та нїде не було такого скаженого душоубця, як Іван IV московський. До того скрізь в Европі, коли королі топтали вольности панів на виборні уряди, то хоть вменшали крѣпацтво простих людей, в Московщині царі завели крѣпацтво, тоді як воно вже счезало в Европі. Впять і тут показалось таке, що Московське царство було й нове і старе. Старе воно було тим, що давно вже повелось і що народ вже призвайвсь слухатись царя, а в XV—XVI в. воно стало як би наново заведене, бо саме тільки тоді москов-

ські князі пооднімали землі у других князів, увільнилися од татар і стали напірати на землю князів литовських. Московську землю мов би знову завоювали князі, так як би Францію французські королі у IX в., або Англію норманські у XI в., і роздавали землю воякам своїм: боярам та дворянам, а що-б народ не тікав з цих земель, що-б у бояр та дворян завсїгда були вояки-піддані для царської служби, то народ закріпостили.

От до такого то царства прилучилась наша Україна! Була вона мов новонародженна земля вольна, хоть і мала вже погані зерна, як початок крѣпацтва, хоть воля її не була ще вкорінена в народ наукою, котра-б показала, що именно і треба людям зоставатись вольними, та правитись тільки виборними. Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з крѣпацтвом, жившого без науки, — то царська самоваля заїла вольности українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам крѣпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вольним же думкам, котрі росли вже в Європі у купі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А як би тепер серед українського народу з'являлись думки та заміри стати против зросту неволі, то вже тепер вони мусили-б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигодна була неволя людська, але й об московський уряд і військо, а то і об народ, котрий розумів діло так, що Українці чинять зраду, коли не слухають „нашого царя“ і т. д.

От через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, що-б розростались тому доброму, що було в козацьких українських порядках, воно топчється царями, або схне,— а зле поливається, розростається.

